

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

Висуванець Миколи Єжова або Траєкторія злету та падіння капітана державної безпеки Олексія Долгушева

На основі архівних документів розглядається діяльність співробітника радянських органів держбезпеки О.Р. Долгушева, який очолював Управління НКВС по Київській області у період «великого терору».

Ключові слова: Олексій Романович Долгушев, НКВС УРСР, місто Київ, «великий терор», «берієвська відлига».

Кампанія масових репресій в СРСР 1937-1938 років, яка увійшла в історію під назвою «єжовщина» (від імені наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова), стала зоряним часом в кар'єрі для багатьох рядових співробітників радянських органів державної безпеки. Подібно кометам з'являлися вони на небосхилі вітчизняної історії, полишивши після себе кривавий слід. Неочікувана поява в другій половині 1938 року на посаді начальника Управління НКВС по Київській області Олексія Романовича Долгушева породили в киян майже ті ж самі відчуття, які трапляються під час наближення космічного тіла до Землі – страх, непередбачуваність долі, наближення життєвих катаклізмів. Подібно швидкості комети, Олексій Долгушев за короткий проміжок часу з 1936 р. по 1938 р. стрімко подолав шлях від начальника особливого відділу НКВС авіаційної бригади до керівника силових структур столичної області. Вражає і динаміка отримання ним спеціальних звань: 23 березня 1936 р. – молодший лейтенант державної безпеки [1]; 17 листопада 1937 р. – лейтенант державної безпеки [2]; 11 квітня 1938 р. – старший лейтенант державної безпеки [3]; 13 червня 1938 р. – капітан державної безпеки [4]. Слід відзначити, що «Положенням про проходження служби начальницького складу Головного управління державної безпеки Народного Комісаріату Внутрішніх Справ Союзу РСР» встановлювалися строки перебування в кожному званні: молодший лейтенант державної безпеки – 2 роки; лейтенант державної безпеки – 3; старший лейтенант державної безпеки – 3 роки [5].

Олексій Долгушев.
1930-ті рр.

Ким же була ця людина, яка здійснила найбільш вражаючий злет в історії НКВС УРСР? Вже відомі біографічні відомості про О.Р. Долгушева [6] та деякі аспекти його діяльності. Ми ж на підставі раніше недоступних документів спробуємо відтворити його життєвий шлях, зробивши акцент на діяльності під час «великого терору».

Олексій Романович Долгушев народився 13 березня 1902 р. на залізничній станції Пачелма Чембарського повіту Пензенської губернії в родині зчиплювача вагонів. Батько Роман Никифорович та мати Пелагея Степанівна ніякого майна, окрім хати, не мали та виховували трьох синів та чотирьох дочок. Закінчивши двокласну залізничну школу на станції Пачелма, Олексій у 1915-918 рр. працював поденним робітником на місцевих бетонному заводі та у залізнично-дорожніх майстернях. Наприкінці 1917 р. – навесні 1918 р. одночасно служив у залізничній Червоній Гвардії. З 1918 р. О.Р. Долгушев перейшов в службу експлуатації на станції Пачелма, де працював спочатку приймальником-здавальником потягів, а потім вагарем. У 1922-1924 роках за сумісництвом служив стрільцем частини особливого призначення по боротьбі з бандитизмом. У 1924 р. був призваний до лав Червоної Армії. Після року строкової служби О.Долгушев приймає рішення пов'язати своє майбутнє з армією. У червні 1929 р. парторганізацією 45-ї стрілецької дивізії Олексія Романовича прийнято у члени ВКП(б). Півроку потому О.Долгушева було направлено на роботу в органи ОДПУ [7]. Першою сходинкою в чекістській кар'єрі (з 4 січня 1930 р.) стала посада помічника

уповноваженого інформаційного відділку Особливого відділу 14-го стрілецького корпусу в Києві. У той час розпочалися чистки у середовищі військових, зумовлені, насамперед, проведенням колективізації та масовими депортаціями населення, які викликали невдоволення червоноармійців-вихідців із селян. Відомо, що тільки за три тижні березня 1930 р. у 74 гарнізонах Українського військового округу (УВО) співробітниками ДПУ було зафіксовано 1724 негативних виступи проти колективізації, а з понад 5500 червоноармійських листів родинам та знайомим, які були переглянуті цензорами, лише 1005 містили позитивну інформацію відносно політики радянської влади. Таке вільнодумство в армії спонукало керівництво ОДПУ вдатися до репресій. Лише за 10 діб – з 5 по 15 лютого 1930 р. – в частинах УВО було заарештовано 105 «найбалакучіших» червоноармійців [8].

Про особисті здобутки О.Р. Долгушева в «очищенні» РСЧА від ворожого елемента ми можемо лише здогадуватися, але вже 1 червня 1930 р. він отримав підвищення. Його було призначено уповноваженим особливого відділу 14-го стрілецького корпусу та за сумісництвом уповноваженим особливого відділку Київського округного відділу ДПУ. На новій посаді О. Долгушев зосередився на реалізації каральної операції під кодовою назвою «Весна» (1930-1931 рр.) – чистці лав Червоної армії від спеціалістів колишньої царської армії. Офіційним мотивом для початку масових репресій щодо військових фахівців «старої генерації» стало «викриття» в грудні 1930 року антирадянської військової організації, яка нібито навесні 1931 р. (звідси й назва справи «Весна») очікувала на інтервенцію Антанти. Лише в штабі 14 стрілецького корпусу було виявлено 18 членів цієї міфічної організації. Всього ж з числа заарештованих Київським оперативним сектором ДПУ судовою трійкою при Колегії ДПУ УРСР 162 чоловіка було розстріляно, 266 засуджено до позбавлення волі в концентраційних таборах, 64 піддано адміністративному заслання, 11 обмежено в правах проживання, 13 засуджено умовно [10].

У 1932-1933 рр. О. Долгушев, разом з іншими співробітниками особливого відділу Київського облвідділу ДПУ, докладав зусиль у виконанні плану хлібозаготівель в області, викриваючи різноманітні «куркульські та петлюрівські повстанські організації» [11]. На початку лютого

1933 року О.Р. Долгушев стає оперуповноваженим особливого відділу Київського облвідділу ДПУ по 45-му механізованому корпусу. З посадового списку дізнаємося, що під час роботи в Києві О. Долгушев «виявив себе активним комуністом: був членом осередку ВКП(б) особливого відділу облуправління, де відповідав за культурно-пропагандистську роботу; членом партійного комітету облуправління; на протязі 3-х років керував школою ленінізму оперативного складу особливого відділу» [12].

4 квітня 1934 р. О.Р. Долгушева переводять до Запорізького міського відділу ДПУ на посаду оперуповноваженого особливого відділу 18-ї авіаційної бригади, а вже восени 1934 р. він перебуває у статусі тимчасово виконуючого обов'язки начальника цього ж підрозділу. За результатами перевірки очолюваного ним підрозділу у січні 1935 р. наказом наркома внутрішніх справ УСРР В.А. Балицького О.Р. Долгушеву була оголошена подяка зі врученням грошової премії у розмірі 2-х місячного посадового окладу [13]. За таких обставин виглядає дивним той факт, що повноправним керівником особливого відділку 18-ї авіаційної бригади він був затверджений лише 1 грудня 1935 року. Ймовірно хтось із керівництва центрального апарату в Києві або в Москві мав певні сумніви стосовно його здібностей очолити цей невеликий підрозділ [14], тому О.Р. Долгушев тривалий час залишався у чині молодшого лейтенанта державної безпеки, який не «пасував» посаді керівника армійського особливого відділу. Відзначимо, що на відміну від своїх колег з наркомату та обласних УНКВС співробітники особливих відділів у військових частинах носили загальноармійські знаки розрізнення з метою полегшення роботи з агентурою. Ось чому О.Р. Долгушев носив форму старшого лейтенанта авіації [15].

У середині 1930-х років на роботу особливих органів в УСРР істотно впливала особиста дружба наркома внутрішніх справ Всеволода Балицького з командуючим військами Київського військового округу Йоном Якіром. В.А. Балицький вимагав, щоб працівники особливих відділів підтримували дружні стосунки з військовими командирами. Траплялися випадки коли на прохання Й.Е. Якіра, нарком внутрішніх справ УСРР В.А. Балицький усував з посади «незручних чекістів» [16]. Взагалі В.А. Балицький не вважав роботу особливих відділів занадто складною, неодноразово на оперативних нарадах давав

зрозуміти підлеглим, що «в армії все благополучно», «великих справ не має бути», а благонадійність «ліберала» Й.Е.Якіра не викликає жодних сумнівів [17].

Напевно О.Р. Долгушев добре засвоїв існуючі правила гри, бо вже 26 жовтня 1936 р. він був призначений помічником начальника 5-го відділку Особливого відділу Управління державної безпеки (УДБ) НКВС, що обслуговував робітничо-селянську міліцію [18]. «Розробляти» міліціонерів слід було так само обережно, оскільки начальник Управління робітничо-селянської міліції НКВС УСРР М.С. Бачинський входив до найближчого оточення В.А. Балицького. Тому не дивно, що в «епоху» В. Балицького в армії та міліції заарештовували в основному червоноармійців і командирів молодшої та середньої ланки за підозрою в троцькізмі. Для стимулювання роботи підлеглих новий начальник 5-го відділку УДБ НКВС УСРР (так тепер називався особливий відділ) І.Ю. Купчик запровадив так звану карткову систему, коли враховувалися лише кількісні показники всієї оперативної роботи кожного співробітника. Бажаючи отримати якнайбільше плюсів у своїй картці, облік яких вів особисто начальник відділу, чекісти намагалися завести якнайбільше справ-формулярів і тому вербували будь-кого та заарештовували тих, хто не мав зв'язків [19].

Ситуація різко змінилася у червні 1937 р. у зв'язку призначенням наркомом внутрішніх справ УСРР Ізраїля Леплевського, який активно розпочав масові арешти «учасників військово-фашистської змови в РСЧА» та чистку українського апарату НКВС. Все це не могло не позначитися на методах роботи О.Р. Долгушева, який з 4 червня 1937 року перейшов у 5-й відділок 5-го відділу УДБ НКВС УСРР [20]. Нові часи вимагали нових методів роботи. Очільники НКВС СРСР відкрито закликали підлеглих вдаватися до тортур під час допитів заарештованих. За спогадами О.Р.Долгушева на оперативній нараді в серпні 1937 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР Л.М. Бельський «дав чітку настанову» українським чекістам застосовувати методи фізичного впливу: «шпигун або учасник організації, все рівно він буде розстріляний. Для того, щоб взяти від нього (розгорнуті свідчення – авт.) дайте йому в морду. Чому неможна?»... всі схвально віднеслися до цього. Пам'ятаю, як поступово почалося застосування фізичних методів впливу. Пішло це з наркомату, а дивлячись

на наркомат і області почали застосовувати ці форми слідства... і це стало системою» [21].

Чистка старих кадрів відкрили шлях нагору багатьом рядовим чекістам. Так лише 23 жовтня 1937 р. за поданням начальника 5-го відділу УДБ НКВС УСРР В.М. Блюмана т.в.о. начальників відділків цього підрозділу було затверджено аж 5 чекістів: О.Р. Долгушев, З.М. Тільман, І.І. Гончаров, Н.Л. Токман і С.Я. Биков [22].

19 грудня 1937 р. в житті начальника відділку Особового відділу О.Долгушева сталася ще одна знаменна подія – «за зразкове та самовіддане виконання важливіших урядових завдань» він був нагороджений орденом Червоної Зірки [23]. Через день всі республіканські газети сповістять своїх читачів: «Учора, 20 грудня, секретар ЦК КП(б)У тов. С.В.Косіор і народний комісар внутрішніх справ УСРР тов. І.М. Леплевський прийняли групу працівників НКВС УСРР, нагороджених орденами Союзу. У кабінеті народного комісара внутрішніх справ УСРР тов. І.М. Леплевського зібралися працівники наркомату тт. Блюман, Самойлов, Долгушев, Перцов, Ліфар, Джирін, Коркунов, Борисов, Пригов, Боряченко, нагороджені урядом орденами Союзу за зразкове і самовіддане виконання найважливіших завдань. Тепло зустрінутий тов. С.В. Косіор дружньо поздоровив кожного з високою нагородою і радісним святом усіх трудящих – XX роковинами славних органів ВЧК – ОДПУ – НКВС. Тов. Косіор побажав дальших успіхів у самовідданій роботі на користь соціалістичної батьківщини, в боротьбі проти всіх мерзенних ворогів радянського народу – троцькістсько-бухарінських, буржуазно-націоналістичних – японо-німецьких та інших шпигунів, диверсантів і убивців. Присутні чекісти-орденоносці сердечно вітали вірного соратника великого Сталіна, керівника українського народу тов. С.В. Косіора і обіцяли йому і народному комісарові тов. І.М. Леплевському з честю виправдати високу нагороду більшовицької партії та радянського уряду» [24].

Отримання державної відзнаки, згідно статуту якої нагороджувалися особи за великі заслуги у справі оборони СРСР та забезпеченні державної безпеки, О. Долгушев пояснював наступним чином: «Працював не погано, хоча набагато не виділявся від інших співробітників. При нагородженні очевидно враховувалась моя партійно-громадська активність в колективі (О.Р. Долгушев крім оперативної роботи виконував обов'язки секретаря парторганізації НКВС

УРСР – *авт.*), яка послужила перевагою перед іншими в нагородженні» [25].

Як кавалера Ордену Червоної Зірки О. Долгушева у лютому 1938 року було запрошено на вечерю, влаштовану з нагоди приїзду в Україну наркома внутрішніх справ СРСР, генерального комісара держбезпеки Миколи Єжова. Неформальний захід на квартирі колишнього наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького за участі всіх начальників УНКВС УРСР та співробітників бригади, які супроводжували М. Єжова в Україні неабияк позначився на подальшій долі О. Долгушева. Пізніше на зборах партійної організації УДБ Київського обласного управління НКВС у грудні 1938 року свій кар'єрний злет О. Долгушев пояснював так: «Як я був висунутий на цю роботу? Коли приїздив сюди тов. Єжов, була влаштована вечеря і на цю вечерю запросили орденоносців. Я був тоді начальником відділку та з так званих оперів був один, і ще, здається Коркунов. Так ось тоді т. Єжов сказав: «Потрібно висувати молоді кадри. Ось опера. І показує на мене. – Ви опер. Ось опера і мають бути заступниками начальників НКВС» [26].

Через декілька днів після банкету, 24 лютого 1938 р., новий нарком внутрішніх справ УРСР, комісар державної безпеки 3-го рангу Олександр Успенський призначив Олексія Долгушева т.в.о. начальника 1-го відділу (охорони) НКВС УРСР [27] замість капітана державної безпеки О.Г. Мірошніченка, який отримав посаду начальника Онезького виправно-трудового табору НКВС [28]. Згідно свідченням тимчасово виконуючого обов'язки заступника наркома внутрішніх справ УРСР у лютому–березні 1938 року Олександра Івановича Радзивиловського: «Успенський висунув Долгушева вважаючи його кандидатуру прийнятною, як секретаря такої крупної парторганізації та в силу інших об'єктивних даних про Долгушева на основі особової справи, а також і тому, що він персонально привернув до себе симпатії Успенського, тобто Успенський вважав, що він (О. Долгушев – *авт.*) скромний, працьовитий, чесний та гідний такого висунення» [29]. Незабаром, 22 березня 1938 р. Олексій Романович був затверджений на цій посаді [30].

Ніколи ще в історії НКВС УРСР начальником відділу УДБ не призначався лейтенант державної безпеки (дорівнював загальновійськовому капітану). Цей підрозділ здійснював роботу по охороні вищих посадових осіб держави, дипло-

матичного корпусу та закордонних гостей, а також забезпечував безпеку найбільш значущих громадських заходів (паради, демонстрації, з'їзди). О.Р. Долгушев, як керівник відділу, мав особисто супроводжувати першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова у всіх поїздках та на всіляких зібраннях. На його роботу не могла не впливати розгорнута на той час в країні кампанія викриття ворогів народу, більшість з яких нібито готувала терористичні акти проти керівництва республіки.

За наказом наркома внутрішніх справ УРСР О.І. Успенського підлеглі активно вибивали із заарештованих свідчення про підготовку терористичного акту проти першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова. До числа терористів чекісти записували навіть дітей, про що нарком О. Успенський звітував делегатам XIV з'їзду КП(б)У у червні 1938 року: «Повинен вам, товариші, повідомити, що зовсім недавно ми недалеко від ЦК взяли групу хлопчиків віком від 10 до 14 років, які записували номери машин і шукали номер машини Микити Сергійовича. Пішли за цими хлопчачками. Ці хлопці привели нас до явочної квартири польських шпигунів, яких ми забрали на цій квартирі. Вони зізналися, що були відправлені з Польщі відповісти пострілами за розгром косіорівської банди (у травні 1938 р. колишнього першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора було заарештовано і звинувачено у приналежності до так званої «Польської військової організації» – *авт.*) на Україні» [31].

Як стверджував О. Долгушев саме «3-х місячна робота начальником охорони при секретарі ЦК КП(б)У М.Хрущова», особиста заслуга у відверненні теракту на очільника республіканської парторганізації під час відвідин в квітні 1938 року міста Одеси, успішне забезпечення проведення першотравневої демонстрації в Києві стало підставою для висунення його на посаду керівника Управління НКВС по Київській області (з 20 травня 1938 р. посада керівника спецслужб столичної області була вакантною у зв'язку з тим, що в.о. начальника УНКВС по Київській області І.А. Шапіро призначено заступником наркома внутрішніх справ по неоперативним відділам).

Призначення 28 травня 1938 р. О.Р. Долгушева начальником УНКВС по Київській області [33] за показами колишнього союзного наркома НКВС М. Єжова, відбулося завдяки особистій рекомендації Олександра Успенського [34]. Обста-

вини переходу на нове місце роботи Олексій Романович під час слідства описував наступним чином: «В кінці травня... 1938 р. Успенський повідомив, що я затверджений начальником Київського УНКВС. На мої аргументи, що я не виріс до такої роботи обласного масштабу, що від цього може постраждати робота, він мені заявив: «Не святі горшки ліплять». Тут під боком наркомат, будуть допомагати, а зараз є рішення ЦК і потрібно працювати. Після ряду наполегливих відмов, почалися погрози про те, що відберуть партійний квиток за відмову боротися з ворогами... і в результаті я був відправлений на роботу в обласне управління» [35].

Переступивши поріг установи по вул. Липській, 16 на початку червня 1938 року, новий начальник Управління НКВС по Київській області на диво відразу поринув у вир партійного життя міста, області, республіки: «В обласне управління я прибув в червні місяці і майже місяць був задіяний на міській та обласній партконференції та з'їзді КП(б)У» [36]. Відомо, що під час роботи XIV-го з'їзду КП(б)У [37] 13-18 червня 1938 р. О. Р. Долгушева було обрано кандидатом в члени ЦК КП(б)У. Від омріяного багатьма комуністами статусу О. Долгушев нібито відмовлявся, мотивуючи тим, що робота начальником УНКВС «для мене нова, цю роботу я ще повинен опанувати», крім того він вже є членом новообраного Київського обкому партії [38]. Разом з тим, надмірна «завантаженість» на посаді очільника обласного управління НКВС не завадила О. Долгушеву взяти участь у перших виборах до Верховної Ради УРСР наприкінці червня 1938 року і «вибороти» депутатський мандат.

Водночас усі біжучі питання функціонування структурного підрозділу радянських спецслужб, у той час вирішував капітан державної безпеки Марк Борисович Спектор, якого з 26 травня 1938 р. було призначено заступником начальника УНКВС по Київській області [39]. Доводиться лише здогадуватися, чому О.І. Успенський віддав перевагу не досвідченому чекісту М. Спектору, який ще в 1920 році в якості секретного агента ЧК перебував у Револуційно-повстанській армії Н. Махно, а малодосвідченому О.Р.Долгушеву.

Якби там не було, проте перш за все новому начальнику столичного УНКВС довелося розбиратися зі спадщиною попередників, про що він пізніше згадував так: «Яке становище було в обласному управлінні до моменту мого приходу:

1) за УНКВС було до 5 тисяч заарештованих, причому 20-30% з них не допитувалися по 2-3 місяці; 2) 300-400 осіб заарештованих по квітневій операції без санкції прокурора; 3) заарештовані утримувалися з порушенням КПК (кримінально-процесуального кодексу – *авт.*); 4) без розбору застосовувалися до заарештованих фізичні методи впливу 5) В УНКВС було 40% некомплекту оперативного складу та зовсім не було начальників відділів... [40]. Тут особливо впадала в очі березнева операція, здається по білій контрреволюції. За невірними шпаргалками посадили за одну ніч 500 або 600 чоловік, на яких не було жодних конкретних даних, що викривали їх в злочинах, і людей брали «на розкол». Коли я прийшов, більшу частку цих людей відпустили, оскільки ці люди були помилково заарештовані. Написано, що він білий офіцер, але він в армії не служив. Я пам'ятаю в червні понад 2000 чоловік сиділи в тюрмах Київської області, які на протязі 3-4 місяців не були жодного разу допитані. І, природно, що весь цей період довелося розбиратися в цій купі арештованих по масовим операціям, які є і на сьогодні. І, природно, що в питаннях слідства весь чекістський апарат був націлений не на розгортання глибокого слідства, а на розкол, а там де розкол не вдавався – на документацію показань свідків. Весь апарат так і працював» [41].

У зв'язку з ситуацією, що склалася, О. Долгушев наказав підлеглим «форсувати» слідство та максимально позбутися великої кількості заарештованих. У ході досудового провадження, перевірки й оцінки доказів, у другій половині 1938 року за не доведеністю у здійсненні злочину було звільнено близько 300 осіб, заарештованих у лютому-березні 1938 року.

Разом з тим О. Долгушев своїми розпорядженнями прагнув підкорегувати усталений порядок проведення арештів співробітниками органів держбезпеки. Затримання підозрюваних в антирадянській діяльності мали відбуватися лише на основі складеної довідки на особу, яка підлягає арешту, а не за списками, як це було при колишньому начальнику Управління НКВС по Київській області (31 березня 1935 р. – 29 грудня 1937 р.) Миколі Давидовичу Шарові [42]. Начальник 8 відділу УНКВС по Київській області Соломон Абрамович Альтзіцер стверджував: «З приходом Долгушева в УНКВС районам були дані вказівки не проводити самостійно арештів, а всі матеріали направляти в

обласний апарат і обов'язково домагатися санкції прокурора» [43].

На одній з перших оперативних нарад О. Долгушев заборонив застосування тортур до заарештованих та застеріг підлеглих від фальсифікацій справ. Секретарю Управління НКВС по Київській області Мойсею Григоровичу Шапіро та коменданту КОУ (Київського обласного управління – *авт.*) Миколі Івановичу Воробйову, начальникам відділів було рекомендовано щоденно, особливо вночі, перевіряти кабінети, в яких працюють слідчі. «В результаті такого обходу», – свідчив у травні 1940 року начальник відділку 3-го спецвідділу КОУ НКВС М.Г. Шапіро, – «мною було зафіксовано побиття заарештованого Шектманом, на якого, за розпорядженням Долгушева, було накладено стягнення, за наказом 5 чи 10 діб арешту» [44]. Як пригадував Іван Гнатович Бабич, який влітку 1938 р. очолював Білоцерківську міжрайонну оперативну слідчу групу, «Долгушев дійсно попереджав, що на заарештованого потрібно натискати, розвінчувати конкретними фактами його антирадянську діяльність, достоєнно, що він лаявся, коли дізнався, що в Сквирському районі деякі заарештовані були на конвеєрі і попередив начальника РО (райвідділу – *авт.*), що судитиме за такі справи. Долгушев особисто обходив камери збирав у кого є скарги. Сам передопитував заарештованих, особливо осіб, які давали розгорнуті покази. Пригадую і такий випадок, що Долгушев на оперативній нараді конкретно звинувачував Півчикова (Ілля Михайлович Півчиков у 1938 р. очолював Білоцерківський р/в НКВС – *авт.*) та Канцлера (Михайло Савич Канцлер-Волгін – начальника Васильківського р/в НКВС – *авт.*) за те, що вони створили якусь справу, здається по шкірзаводу і Канцлер був за цю справу заарештований і притягнутий до суду» [45].

Однак розпочата О. Долгушевим «боротьба» проти тортур та знущань над заарештованими носила позірний характер. Згодом, перебуваючи під слідством, О. Долгушев визнав: «Приводом до необґрунтованих арештів сприяло побиття заарештованих так як застосуванням фізичних методів впливу до заарештованих отримувалися будь-які свідчення. Більше всього застосовувалися фізичні заходи впливу з боку працівників слідчої групи, які працювали при тюрмі. Керівником цієї групи був Клейман, друга слідча група працювала під керівництвом Готкіса, яка також була заарештованих. Окремі працівники

також застосовували до заарештованих фізичні засоби впливу, а саме: Коган – колишній начальник відділку 2 відділу. По лінії 3 відділу побиття арештованих санкціонувалося Харитоновським – нач. 3 відділу і Цирульницьким – зам. нач. 3 відділу. Провина в необґрунтованих арештах населення у більшій своїй частині також лягає на колишніх моїх заступників Спектора та Павличева, які повинні були перевіряти наявність комприметуючих матеріалів на підлягаючого арешту, а також критично підходити до отриманих показів, але цього не робив ані Спектор, ані Павличев, що і давало можливість безкарно проводити необґрунтовані арешти» [46].

За твердженням тодішнього начальника відділку 3-го відділу КОУ НКВС Іллі Наумовича Клеймана «Долгушев застосовував особисто заходи фізичного впливу. Існувала спеціальна кімната для застосування фізичного впливу. Така кімната була і в УНКВС. Особисто я в ній не був, але про неї знали всі. Вона була спеціально облаштована для того, щоб в ній можна було гарно «поговорити», і називали її «кімнатою сміху». Облаштування (обита повстю) її було здійснено ще до Долгушева, але в користуванні вона знаходилася і при ньому» [47].

Завдання О. Успенського масово виявляти в Київській області «ворогів народу» спонукала капітана держбезпеки О. Долгушева вдаватися до протиправних дій. «Метод керівництва Долгушева був побудований на суцільному маті, безконечній лайці», – зізнавався інспектор при начальнику УНКВС по Київській області молодший лейтенант державної безпеки Костянтин Дмитрович Купирін, – «Якщо не розглядалися справи на заарештованих у судових інстанціях, він викликав мене до себе в кабінет і ображав за те, що в суді провалювалися слідчі справи» [48]. Суголосними в оцінці способів впливу О. Долгушева на підлеглих заради виконання завдань республіканського НКВС є твердження начальника відділку КОУ НКВС Василя Івановича Варакова: «Погрози арештом і висланням у Долгушева були системою. Одного разу я прибув разом з тов. Кагафеловим на доповідь до Долгушева. Він у нашій присутності говорив по телефону з начальником оперативної групи Клейманом, якого лаяв нецензурними словами за те, що він робить мало справ. Завершивши розмову, він звернувся до присутнього в кабінеті Павличева (заст. нач. УНКВС по Київській обл. – *авт.*) і промовив: «Вирушайте в тюрму і скажіть

Клейману, якщо він буде давати такими темпами справи, я його відправляю в табір» [49].

Здатність активно діяти продемонструвало нове керівництво УНКВС Київської області у розпочатій ще у лютому 1938 року наркомом внутрішніх справ УРСР, комісаром державної безпеки 3-го рангу О. Успенським чистці серед українських чекістів. Як агентів української націоналістичної організації репресовано оперуповноважених І.Барановського, Л.Гурова, І.Сергачова, Ф.Корнелишина, Г.Левицького, командира взводу кавалерійського дивізіону УНКВС Київської області О.Діткова. Помер від тортур на допиті 6 серпня 1938 р. старший інспектор відділу кадрів К.Можейко [50].

Успішно виконали підлеглі О. Долгушева завдання О. Успенського по розгрому в Київській області всіх підозрюваних працівників міліції у діяльності «українського націоналістичного центру». За задумом наркома, «український націоналістичний центр» повинен був очолювати колишній начальник київської обласної міліції Олександр Іванович Ряботенко (водночас очолював і школу міліції). Слідчі НКВС розвинули думку свого шефа і в груповій справі на українських міліціонерів з'явилися «неспростовні» факти: «Заарештований Ряботенко показує, що він є учасником антирадянської української націоналістичної організації з 1934 р. і був пов'язаний з центром цієї організації через колишнього голову Київського облвиконкому Василенка (засуджений) і військовим штабом організації в особі Капуловського та Борисенко (заарештовані). Ряботенко, будучи по своїм переконанням українським націоналістом, проводив антирадянську націоналістичну роботу в Київській школі міліції [...]. Після залишення школи (очолив УРСМ УНКВС Донецької області. – Авт.) на його місце був призначений інший націоналіст Стефанський (засуджений), який продовжив антирадянську націоналістичну роботу до останнього часу. Таким чином Київська школа міліції 10 років була в руках націоналістів [...]. Ряботенком завербовані: його колишній заступник по УРСМ Київської області Добржинський, колишній начальник 1 відділення міліції міста Києва Капустян» [51]. У довгому переліку заарештованих командного та керівного складу міліції (213 осіб), унаслідок «очищення» правоохоронних органів УРСР від «ворожого правотроцькістського та буржуазно-націоналістичного елемента», опинилися начальник 6 відділення

міліції м.Києва Белінський, начальник Білоцерківського районного відділу міліції Лелеко, начальник Переяславського районного відділу Бондаренко, начальник Чорнобильського відділу Головченко, начальник Димерського відділу Безмолитвенний [52].

Одночасно з погромом української міліції місцеві чекісти продовжували виявляти «шкідників», «троцькістів», «націоналістів», «шпигунів», які засіли в інших державних установах та підприємствах. У середині червня 1938 року співробітники органів держбезпеки Київщини розкрили учасників розгалуженої шпигунської сітки австрійської розвідки в Україні. Серед них кияни – бухгалтер промартілі в м. Григорій Соломонович Аврухін та працівник системи «Заготзерно» Наум Лазаревич Тітенський [53].

На початку липня О.Р.Долгушев наказав провести арешти всіх антирадянських та контрреволюційних елементів, які перебували на обліку в УНКВС. Причому підлеглим було поставлене «конкретне завдання» – скільки осіб мали заарештувати протягом доби. Наприклад, начальник 4-го (секретно-політичного) відділу П.М.Медведев отримав контрольну цифру в 37 чоловік. Приблизно такі ж планові показники нав'язувалися іншим начальникам підрозділів. Якщо «контрольні цифри» не виконувалися, то заступник О. Долгушева М.Б.Спектор влаштував начальникам відділів суворе повчання [54]. Останні, в свою чергу, попереджали підлеглих, що якщо знайдуть у відділках «стрічки» з надписом «заарештувати», а людина перебуває на волі, то вони заарештують вже чекіста. При цьому документальне підтвердження цих записів нікого не цікавило [55]. За таких методів роботи т.в.о. начальника відділку 4-го відділу В.А.Коган встигав оформити за 2 тижні 120 справ [56].

Заступник начальника 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС М.М. Цирульницький пізніше визнавав, що, незважаючи на вимогу О.Р.Долгушева не затримувати громадян на основі лише одного свідчення, «ми заарештовували людей і без показань, і навіть без стрічки (мається на увазі перебування на офіційному обліку – авт.). Ми саджали і за липовими довідками» [57].

Не лише липові довідки, а й липові протоколи вимагав від підлеглих заступник начальника КОУ НКВС М.Б.Спектор. Одних з них С.Б. Карафелов згодом жалівся: «приносиш протокол

допиту, де представлені свідчення обвинуваченого, що мене завербував такий-то і такий-то. Спектор каже: «Пишіть, що завербував не такий-то, а такий-то, що в цьому протоколі обов'язково має бути терор, а без цього протокол нікуди не годиться» [58].

У свою чергу Олексій Долгушев так описував механізм фальсифікацій групових кримінальних справ: «Стверджувати, що повністю були створені неіснуючі контрреволюційні організації, я такого не можу, але те, що роздували ці організації за рахунок тих, хто заарештовувався без наявності компрометуючих матеріалів і шляхом застосування до них фізичних заходів впливу, отримував покази їх причетності до контрреволюційних формувань, то це факт. Такі організації були створені на Васильківському шкіряному заводі, у Білій Церкві по Осовіахіму і по Фастову ПОВ. Ці організації були створені колишнім начальником оперслідгрупи Півчиковим. По Уманській оперслідгрупі була створена надумана українська націоналістична організація Козаченком та Бабичем. Таким чином були створена повстанська організація з партизан по Черкасам Лівшицем, який керував слідством у цій справі. Тут безумовно було здійснено ряд арештів колишніх партизан, на яких МВ (міський відділ – авт.) НКВС не володів компрометуючими матеріалами. У Білій Церкві оперслідгрупою, якою керував Бабич, була «викрита» контрреволюційна організація в системі Ліспромгоспу» [59].

Повністю усвідомлюючи систему та масштаби фабрикації слідчих справ, нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський настійно радив керівництву УНКВС по Київській області «скомбінувати передачу справ у судові інстанції таким чином, щоб справи в найкоротший термін були розглянуті». Згідно зізнанням колишнього заступника начальника УНКВС по Київській області Олександра Ниловича Троїцького О. Успенський «рекомендував» одні й ті ж самі кримінальні справи направляти в різні судові інстанції (на розгляд Особливої наради НКВС, військового трибуналу, військової колегії). «Виконуючи цю вказівку Успенського, – свідчив О.Н. Троїцький, – ми виходили не з складу злочину, вчиненого звинуваченим, а з того, в якій судовій інстанції він легше пройде. Так, наприклад, тих хто не визнавав, відмовився або тих арештованих, які могли викрити натяжку або прями фальшування у слідстві по

їхнім справам, ми направляли на Особливу нараду, в той самий час часто-густо справи на менш важливих злочинців направлялися до військового трибуналу чи на військову колегію» [60].

Відчуваючи безкарність та пануючу в країні «правову вакханалію», співробітники органів держбезпеки продовжували пошук ворогів, диверсантів, терористів у всіх галузях народного господарства. У другій декаді липня 1938 року київськими чекістами на заводах «Ленкузня» та ім. Дзержинського було «знешкоджено» чеську шпигунську резидентуру (заарештовано 9 осіб) на чолі з колишнім офіцером Олександром Вікторовичем Петрашкевичем [61].

17 вересня 1938 року НКВС СРСР видав наказ №00606 «Про створення Особливих трійок для розгляду справ на арештованих у порядку наказів СРСР № 00485 та ін.». З метою якнайшвидшого розгляду слідчих матеріалів на осіб, заарештованих згідно наказів НКВС СРСР №№ 00485, 00439 та 00593 1937 р. та № 202 і 326-1938 р. розпорядчим документом передбачалося створення при управліннях НКВС країв та областей особливі трійки, на які покладалася функція розгляду вказаних справ. Вечором того дня О. Долгушева було викликано до республіканського наркомату внутрішніх справ. В ході розмови з О. Успенський заявив О. Долгушеву «що є рішення про створення Трійок при УНКВС для розгляду справ по альбомам, які знаходилися у Москві, отримайте телеграму і підготуйте роботу Трійки, попередньо з'ясувавши її склад з М.С. Хрущовим» [62].

Організація підготовки та оформлення справ була покладена на начальника 3-го відділу Семена Кузьмича Бойка. До складу Трійки входили: начальник УНКВС по Київській області Олексій Долгушев; другий секретар Київського обкому КПУ Тихон Черепін (згодом його замінив секретар міськкому Сердюк), тимчасово виконуючий обов'язки обласного прокурора Чебан, якого з 19 вересня замінив обласний прокурор Колесников. Обов'язки секретаря Трійки виконував начальник 1 спецвідділу обласного управління НКВС Соломон Альтзіцер.

Діяльність органу позасудового винесення вироків в Київській області під головуванням О. Долгушева припала на період з 29 серпня 1938 р. до 5 листопада 1938 року. Засідання Трійки головним чином відбувалися вночі. На її засіданнях слухалися справи, підготовлені наркоматом НКВС УРСР, обласним управлінням

НКВС, Дорожньо-транспортним відділом НКВС Південно-Західної залізної дороги. Порядок розгляду справ на Трійці за твердженнями О. Долгушева виглядав наступним чином: «Для голови і членів Трійки складалися повістки, які... були офіційним документом зі стислим викладом суті звинувачення. Доповідач озвучував матеріали по справі, йому ж задавалися питанням по незрозумілим пунктам звинувачення і він зачитував витримки з показів звинуваченого чи свідка... Слідчі справи на засіданні Трійки, як правило всі не розглядалися і проглядалися лише в тих випадках, коли в процесі доповіді виявлялися які-небудь неточності чи неясності. Зміст самої справи, головним чином покладалися на групи, створені для підготовки справ та начальників відділів і мого заступника, які підписували та затверджували обвинувальний висновок... Технічно проглянути кожен справу повністю на засіданні Трійки було неможливо, так як за короткий час було заслухано до 2 тисяч справ, та і порядок існуючий в роботі трійок не був таким, щоб справи повністю проглядалися на засіданні трійки» [63].

«Надмірна завантаженість» у роботі органу позасудового винесення вироків в Київській області простежуються і на основі довідки тимчасово виконуючого начальника І спецвідділу НКВС УРСР лейтенанта держбезпеки Андрія Дмитровича Славина, згідно якої лише у період з 19 по 29 вересня 1938 року кількість засуджених за наказом № 00606 на Київщині склала 1674 осіб, з них: по 1-й категорії – 1445 чол.; по 2-й – 202 чол. [64]

На початок листопада 1938 р. під слідством в органах НКВС Київської області перебувало 330 осіб, із них обвинувачених: у “троцькізмі” – 50 чол.; “українській контрреволюції” – 58 чол.; “польській контрреволюції та шпигунстві” – 65 чол.; “антирадянській агітації” – 85 чол.; шкідництво в колгоспах, радгоспах, підприємствах – 26 чол. [65]

Припинення інтенсивної репресивної практики стало помітним лише після прийняття постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б)У від 17 листопада 1938 р. “Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства”, згідно з якою заборонялися будь-які масові операції, пов’язані з арештом і висланням громадян, встановлювалися персональна відповідальність працівників НКВС та прокуратури за кожний незаконний арешт. Офіційному документу передувала

директива ЦК ВКП(б) за № П 4384 від 14 листопада 1938 р. «Про облік та перевірку в партійних органах відповідальних співробітників НКВС СРСР» за підписом Й. Сталіна, яка рекомендувала міськкомам, обкомам, крайкомам та ЦК Нацкомпартій вжити відповідні заходи щодо очищення органів НКВС від співробітників, які не заслуговували політичної довіри [66]. Санкціонована вищим політичним керівництвом кампанія по виявленню недоліків та спотворень у діяльності репресивних органів призвела до масової ротації у центральному апараті НКВС СРСР (25 листопада 1938 р. новим наркомом внутрішніх справ СРСР став Л. Берія), усуненню від виконання обов’язків майже всіх керівників республіканських, крайових, обласних УНКВС.

Відчуваючи загрозу арешту, нарком внутрішніх справ УРСР О.І. Успенський ввечері 14 листопада 1938 р. у своєму робочому кабінеті залишив записку: «Прощайте всі мої добрі товариші! Труп мій шукайте, якщо він потрібен, в Дніпрі. Так вірніше – застрелитися і у воду... без осічки. Люшковим [67] не був ніколи! Успенський» після чого зник [68].

Протягом наступних двох днів після втечі наркома були заарештовані люди з його найближчого оточення: заступник наркома О.О. Яралянц; начальник УНКВС по Одеській області П.П. Кисельов; начальник УНКВС Житомирській області Г.М. В’яткін; начальник УНКВС по Кам’янець-Подільській області І.А. Жабрєв; заступник начальника УНКВС по Київській області О.Н. Троїцький; начальник секретаріату НКВС УРСР М.Ф. Захаров та його заступник М.С. Тушев; начальник Чорноморського морського відділу НКВС Д.А. Перцов. Першої хвилі арештів членів так званої команди опального наркома Олексія Долгушева вдалося уникнути. Напевно на той час на Лубяниці О. Долгушева ще не вважали «людиною Успенського».

Психологічним підґрунтям для майбутнього арешту О. Долгушева слугували партійні збори УНКВС по Київській області, які відбулися 14-16 грудня 1938 року (витяг партійних зборів згодом буде залучено до матеріалів кримінальної справи). На закритому зібранні О. Долгушева було піддано критиці за застосування неприпустимих методів у керівництві структурним підрозділом НКВС. Чекісти, які знали О.Р. Долгушева до висування на керівну роботу, відзначали різочі зміни в його поведінці: «Був чесним

комуністом, був у партійному комітеті, завжди доповідав про конфліктні справи, і ніхто не бачив в ньому того, що ми помічаємо останнім часом тут. Він цілком змінився [69] ... виріс швидко та почав дивитися зверху на роботу та людей» [70]. Вказували колеги і на брутальність начальника столичного УНКВС [71]: «т. Долгушев спілкувався винятково грубо з начальниками відділів, а ще гірше з рядовими співробітниками. Від Долгушева переймали начальники відділів, а звідси залякування, відсутність критики та партійності при проведенні справ» [72]. Деяких підлеглих Олексій Романович, за свідченням очевидців, інколи доводив до сліз [73].

На закиди про існуючі проблеми у взаємостосунках між керівництвом та підлеглими О.Р.Долгушев перед партійцями мусив виправдовуватися: «...що стосується грубості – елементи без сумнівів були... Ця обставина лишній раз говорить про те, що нам потрібно чиститися по лінії кадрів...» [74]; «що стосується непривітного погляду, як тут один казав, – я взагалі така людина. Так що це не показник ставлення до людей» [75].

Разом з тим, О. Долгушев публічно визнав неефективною роботу керівного складу Управління НКВС по недопущенню фізичних методів впливу до арештованих: «Стосовно викривлень. Звісно скільки по цьому питанню не говорили, але треба прямо сказати, що зі сторони працівників ... не було сигналів, а начальники відділів і я, як керівник Управління, глибинно цього питання не контролювали. Цікавилися чи все у вас у порядку, чи не чіпають арештованих. Ні не чіпають, а питання до глибини не проконтролювали, а нині виявляється, що до останніх днів ці викривлення мали місце. Це лишній раз говорить про те, що ми розпустились на примітивних методах слідства самі закривали завісу на всі ці неподобства і я кажу повинні нести відповідальність всі ми в першу чергу – я» [76].

Перед учасниками партзборів О. Долгушев намагався всіляко дистанціюватися від збіглого наркома: «Всі хочуть отримати різку і позитивну відповідь: чи знав я про ворожу діяльність Успенського і чи проводив я свідомо ворожу діяльність в Київському обласному управлінні. Я вже говорив і повторюю ще раз – жодного свідомого факту тої ворожої діяльності, яка проводилася в органах НКВС, зокрема у Київській

області – я особисто не знав. Але разом з тим, зараз, аналізуючи факти і явища, які мали місце в органах НКВС, приходиш до такого висновку, що інколи багатьох з нас використовували всліпу... [77] У мене особисто з Успенським ніяких особистих зв'язків і стосунків не було, крім одного «єсть, буде виконано». Всі напевно вже чули та знають стиль роботи Успенського: окрик та лайка... Кожна зустріч стосовно мене була така: «Ви нічого не робите. У вас нічого немає. У вас немає агентурних розробок. У вас немає справ по слідству. У вас немає організацій». У мене єдина відповідь завжди була такою: «До мене посадили тисячами, слід розбиратися», що зрозуміло викликало злість в Успенського. Це було на очах всього керівного складу наркомату. Останнім часом почалися розмови: «Ви не справляєтеся зі своєю роботою». Його улюбленим виразом був: «Партія з вами зробила великий експеримент».

Перед Жовтневими святами ставилося питання про зняття мене з роботи та переведення на роботу до міліції як такого, що не виправдав себе по оперативній роботі – не було справ, не було великих організацій. Зі мною з цього приводу велися розмови. Я від цього категорично відмовлявся, говорив, що буду з цього приводу розмовляти з Микитою Сергійовичем, після чого він сказав: «Я сам переговорю і потім вам повідомлю». Так це і лишилося» [78].

Рішуче заперечував О.Р. Долгушев звинувачення в антисемітизмі, що нібито виражався в утисках по службі чекістів-євреїв. Мовляв національність тут ні до чого, а на співробітників був матеріал, що компрометує, та підкреслював, що до його приходу в столичне УНКВС тут була «дуже незначна кількість євреїв, а зараз в апараті облуправління майже 50% євреїв» [79].

13 січня 1939 р. О.Р. Долгушев був знятий з роботи [80]. Така ж доля протягом двох днів спіткала всіх без винятку українських начальників обласних УНКВС, які були призначені О.І. Успенським: вінницького – І.М. Корабльова; ворошиловградського Г.І. Коркунова; дніпропетровського П.А. Коркіна; миколаївського – П.В. Карамішева; полтавського О.О. Волкова; сталінського П.В. Чистова; харківського – Г.М. Кобизєва. Більшість з них потрапили за ґрати.

Телеграма про арешт О.Долгушева за підписом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія з

врученням особисто виконуючому обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР Амаяку Кобулову надійшла до Києва 17 січня 1939 року о 17 годині 02 хвилини. Наступного дня у помешканні О. Долгушева по вул. Левашевській, 36а, квартира 10 було проведено обшук, а самого господаря заарештовано. Декількома днями поспіль санкцію на арешт О. Долгушева та утримання його під вартою схвалили військовий прокурор прикордонних та внутрішніх військ УРСР, військовий юрист 1-го рангу Морозов та перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов [81]. На виконання рішень Кремля по «відновленню соціалістичної законності» 3 лютого 1939 р. пленум Київського обкому КП(б)У, заслухав повідомлення М. Хрущова, прийняв рішення про виключення колишнього начальника Управління НКВС по Київській області Олексія Долгушева зі складу членів бюро та членів пленуму обкому КП(б)У як «ворога народу» [82].

Підстави для арешту колишнього очільника УНКВС по Київській області на думку особливоуповноваженого НКВС УРСР лейтенанта держбезпеки Олексія Михайловича Твердохлібенка «полягали в тому, що він порушив наказ наркома НКВС СРСР, який забороняв розгляд справ на співробітників НКВС особливими трійками, в результаті цього порушення було засуджено по 1-й категорії 11 співробітників НКВС, керував спільно з ворогом народу Успенським ворожою діяльністю» [83].

На протязі слідства, яке тривало з січня до вересня 1939 року, О. Долгушев своєї вини не визнав. 28 лютого 1940 року слідча справа по звинуваченню О. Долгушева за ст. 54-1 «б», 54-7, 54-11 КК УРСР (участь в антирадянській змовницькій організації в органах НКВС) згідно рішення Головної Військової прокуратури УРСР була надіслана у слідчу частину Управління держбезпеки МВС УРСР для проведення додаткових слідчих дій [84]. Після довгої низки дорослідження, яке тривало 3 місяці, старший слідчий слід частини УДБ НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Михайло Абрамович Точілкин зміст обвинувачувального висновку у слідчій справі стосовно О. Долгушева залишив без змін. Проте військовий трибунал військ НКВС Київського округу у ході засідання 10-13 серпня 1940 року відхилив звинувачення О. Долгушеву за ст.ст. 54-1 «а», 54-7, 54-11 КК УРСР і засудив його на 7 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах з позбавленням

звання «капітана держбезпеки» на підставі статті 206-17 п. «а» КК УРСР [85].

Рішення спеціального суду у кримінальній справі О. Долгушева наприкінці листопада 1940 року військовою прокуратурою Прикордонних та військ НКВС був опротестований у зв'язку з тим, що «вирок Трибунала, за яким Долгушев по контрреволюційним звинуваченням виправданий, є неправильним так як винесений по явно нерозслідованій справі».

З другої декади грудня 1940 року розпочалися нові допити в'язня камери № 43 внутрішньої тюрми міста Києва. О. Долгушев вперто відмовлявся визнати себе учасником контрреволюційної організації, яку очолювали в органах НКВС УРСР спочатку І. Леплевський, а потім О. Успенський. 13 січня 1941 року слідство у справі О. Долгушева було закінчено. Старший слідчий слідчастини УДБ НКВС УРСР М. Точілкин у черговий раз висунув звинувачення О. Долгушеву, опираючись на ст. 54-1 «а», 54-7, 54-11 КК УРСР. 27 лютого 1941 року Військовий трибунал військ НКВС Київського округу після повторного розгляду справи знову засудив О. Долгушева згідно статті 206-17 КК УРСР на 10 років ув'язнення.

Реагуючи на протест Прокуратури СРСР стосовно «м'якого» вироку, винесеного військовим трибуналом військ НКВС, пленум Верховного Суду 12 серпня 1941 року ухвалив постанову, згідно якої справу О. Долгушева було «передано на нове розслідування». У квітні 1942 року Олексія Долгушева, який відбував покарання у 12-му табірному відділенні СЕВУРАЛЛАГА НКВС (м. Ірбіт) було доправлено до Свердловської тюрми №1 у розпорядження військового трибуналу військ НКВС Уральського округу. 21 травня 1942 року на закритому судовому засіданні військового трибуналу військ НКВС Уральського округу О. Долгушева за допущені «явні викривлення революційної законності, які призвели до важких наслідків, а саме: незважаючи на директиви НКВС СРСР, які забороняють розгляд в позасудовому порядку справ на спеціалістів та співробітників органів і військ НКВС, Долгушев будучи головою особливої трійки розглянув близько 40 справ цієї категорії, всі звинувачені по вказаним справам були засуджені до ВМП і вирокі приведені до виконання... «засудив до розстрілу. У той самий день військова колегія Верховного Суду СРСР оскаржила вирок спеціального суду, прийнявши

ухвалу такого змісту: «Виходячи з особистості засудженого, не знаходячи на теперішній час необхідності в застосуванні до Долгушева вищої міри покарання це покарання замінити позбавленням волі на 10 років у виправно-трудовах таборах з поразкою у правах» [86].

Відомо, що після відбуття терміну покарання Олексій Романович Долгушев проживав у рідній

Пачелмі – селищі міського типу, адміністративному центрі Пачелмського району Пензенської області, де й помер у 1973 році [87].

Доля О. Р. Долгушева є наглядним прикладом людини-гвинтика, «слухняної обслуги» сталінського тоталітарного режиму, якої з легкістю позбувається авторитарна система після виконання специфічних функцій.

Джерела та література

1. Архів Управління Міністерства внутрішніх справ по Харківській області (далі – АУМВС ХО). Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 182 від 23 березня 1936 року.
2. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 2226 від 17 листопада 1937 року.
3. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 887 від 11 квітня 1938 року.
4. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 1473 від 13 червня 1938 року.
5. Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917-1991. Справочник/ Авт. сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М.: МФД, 2003. – С.554.
6. Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 462-463; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934-1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С.178.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф.64, спр. 2999, арк. 6-7.
8. Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.) // Історія українського війська (1917-1995). – Львів: Світ, 1996 – С. 284-285.
9. Обвинувальний висновок у справі «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» у частинах Київського гарнізону (справа «Весна»), ліквідованої органами ДПУ УСРР у 1930-1931 рр. 26 травня 1931 р. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. - № 1. – С. 346.
10. Статистичне зведення щодо осіб, рішенням стосовно яких за справою «Весна» прийняла Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР 10 червня 1931 р. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 2. – С.306.
11. ГДА СБУ, м. Дніпропетровськ, спр. 4904, арк. 3-4.
12. ГДА СБУ, ф.64, спр.2999, арк.2.
13. Там само.
14. Авторам поки що не вдалося з'ясувати штатний розклад особливого відділу 18-ї авіаційної бригади, але за аналогією з особливим відділом 43-ї авіаційної бригади, можна припустити, що там працювало 4 чекіста.
15. Воронов В.Ю., Шишкин А.И. НКВД СССР: структура, руководящий состав, форма одежды, знаки различия 1934-1937 гг. – М.:ООО Издательский дом «Русская разведка», 2005. – С.145-148.
16. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – С. 282.
17. ГДА СБУ, ф.5, спр. 43296-фп, арк.34.
18. ГДА СБУ, ф.64, спр. 2999, арк.22.
19. ГДА СБУ, ф.5, спр. 43296-фп, арк.113.
20. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 428 від 4 червня 1937 року.
21. ГДА СБУ, ф.16, оп.31, спр.95, арк. 205-206.
22. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС УСРР № 398 від 23 жовтня 1937 року.
23. Правда. – 1937. – 20 декабрия.
24. Комуніст (Київ). – 1937. – 21 грудня.
25. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 1, арк. 121.
26. ГДА СБУ, ф.16, оп. 31, спр.95, арк.219.
27. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС УСРР № 48 від 24 лютого 1938 року.
28. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 612 від 17 березня 1938 року.
29. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 2, арк. 18.
30. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 649 від 22 березня 1938 року.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп. 1, спр. 544, арк. 481-482.
32. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 4, арк. 120.
33. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 1312 від 28 травня 1938 року.
34. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 2, арк. 5.
35. Там само, т.1, арк. 126.
36. Там само.
37. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр. 558, арк. 197.
38. Там само, спр. 544, арк. 385-386.

39. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 303 від 26 травня 1938 року.
40. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 1, арк. 127.
41. Там само, ф.16, оп.31, спр. 95, арк. 202-203.
42. Там само, спр. 38237, т. 2, арк. 284.
43. Там само, т. 4, арк. 125.
44. Там само, т. 2, арк. 284.
45. Там само, т. 4, арк. 94.
46. Там само, т. 1, арк. 100.
47. Там само, т. 4, арк. 124.
48. Там само, т. 1, арк. 161.
49. Там само, арк. 180.
50. Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919-1991). – К., 2004. – С. 169-171.
51. ДА СБУ, ф.16, оп. 32, спр. 71, арк. 55-61.
52. Там само, арк. 281, 286.
53. Там само, оп. 31, спр. 15, арк.178-184.
54. Там само, спр.95, арк. 359-360.
55. Там само, арк. 61.
56. Там само, арк. 63.
57. Там само, арк. 12.
58. Там само, арк. 48-49.
59. Там само, спр. 38237, т. 1, арк. 122.
60. Там само, арк. 216-217.
61. Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 11, арк. 185-189.
62. Там само, спр. 38237, т. 1, арк. 133.
63. Там само, т. 2, арк. 52-54, 60.
64. Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 92 (1951 р.), арк. 10.
65. Там само, оп. 32, спр. 71, арк. 18.
66. Лубянка, Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. – М., 2004. – С. 604-606.
67. Начальник УНКВС по Далеко-Східному краю Г.С. Люшков 13 червня 1938 р. втік до Японії.
68. ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 80, арк. 1.
69. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 254.
70. Там само, арк. 5.
71. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 242.
72. Там само, арк. 4.
73. Там само, арк. 52.
74. Там само, спр. 38237, т. 1, арк. 305.
75. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 222.
76. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 1, арк. 312-313.
77. Там само, арк. 307.
78. Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 219-220.
79. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 214.
80. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС УРСР № 118 від 13 січня 1939 року.
81. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 1, арк. 20.
82. Органи державної безпеки Київщини (1917-2008) у фотографіях та документах. – К., 2008. – С. 244.
83. ГДА СБУ, спр. 38237, т. 1, арк. 1-3, 5.
84. Там само, т. 2, арк. 1.
85. Там само, т. 3, арк. 73.
86. Там само, т. 4, арк. 207 зв.
87. Органи державної безпеки Київщини (1917-2008) у фотографіях і документах /авт.упорядник О.І.Шевченко. – К.: Друкарня Діапринт, 2008. – С. 395.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

**Выдвиженец Николая Ежова или Траектория взлета и падения
капитана государственной безопасности Алексея Долгушева**

Опираясь на архивные документы, рассматривается деятельность сотрудника советских органов госбезопасности А.Р. Долгушева, который возглавлял Управление НКВД по Киевской области в период «большого террора».

Ключевые слова: Алексей Романович Долгушев, НКВД УССР, город Киев, «большой террор», «бериевская оттепель».

Oleg Bazhan, Vadym Zolotariov

Mykola Yezhov's Protégé or Trajectory of State Security Captain Oleksiy Dolgushev's Rise and Fall

On the basis of archive documents the article highlights the activity of a Soviet State Security Body Officer O.R. Dolgushev, who was the head of the National Committee of Inner Affairs in Kyiv region at the times of "great terror".

Key words: Oleksiy Dolgushev, National Committee of Inner Affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, Kyiv, "great terror". "Berii's thaw".